

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ МИКОЛИ ЗЕРОВА У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Світлана Ленська

(Україна)

У статті проаналізований мнемонічний образ лідера київських неокласиків М. Зерова, змодельований у спогадах відомого українського літературознавця і громадського діяча у діаспорі Григорія Костюка “Зустрічі і прощання” та в мемуарній повісті маловідомої еміграційної письменниці Алли Цівчинської “Незабутнє, немеркнуче...”. Обидва автори роблять акцент на високому інтелектові поета і перекладача, на його особистих якостях – шляхетності, витонченості, прекрасних педагогічних здібностях. Мемуаристи суб’єктивно виписують живий і повнокровний портрет Миколи Зерова, відтворюють атмосферу української культури 1920–1930-х рр.

Ключові слова: “розстріляне відродження”, еміграційна література, мемуаристика, Микола Зеров, психологічний портрет.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF MYKOLA ZEROV IN THE MEMORIES OF CONTEMPORARIES

Svitlana Lens'ka

In the article analyzes the mnemonic image of the leader of Kyjiv neoclassicists M. Zerov, modeled in the memoirs of the famous Ukrainian literary critic and public figure in the diaspora Hryhorij Kostjuk “Meetings and Farewell” and in the memoir of the little-known emigrant writer Alla Civičyns'ka “Unforgettable, unfading...”. Both authors emphasize the high intelligence of the poet and the translator, his personal qualities – nobility, sophistication, excellent pedagogical abilities. Memoirists subjectively paint a vivid and full-blooded portrait of Mykola Zerov, recreate the atmosphere of Ukrainian culture of the 1920s and 1930s.

Key words: “Executed Renaissance”, emigration literature, memoirs, Mykola Zerov, psychological portrait.

Серед пам’ятних дат 2020-го особливе місце посідає 130-та річниця від дня народження Миколи Зерова (1890–1937) – блискучого перекладача, оригінального поета, пристрасного оратора й полеміста, обдарованого педагога, глибокого вченого-філолога. Неперевершений знавець античної літератури, він здійснив низку високохудожніх перекладів (“Антологія римської поезії”, 1920), а також утілював свої культурологічні й історіософські погляди у збірці оригінальних сонетів та олександрійських віршів “Камена” (1924). Глибокі знання, широка ерудиція й наукова принципо-

вість ученого й педагога втілилися у наукових працях “Нове українське письменство”, численних статтях з української літератури. Лідер українських “неокласиків” об’єднав навколо себе однодумців-поетів, залюблених у давньогрецьке й римське мистецтво, а також висловив власні погляди щодо подальших шляхів розвитку нашого письменства у збірці статей “До джерел” (1926).

Упродовж останніх двох десятиліть творча постать Миколи Зерова осмислювалася науковцями у різноманітних ракурсах: після низки публікацій довідкового, біографічного характеру, що з’явилися у 1990-х роках, розпочалося поглиблене вивчення творчої спадщини письменника, зокрема дисертаційні дослідження мово-, літературо- та перекладознавчого спрямування створили В. Башманівський, Орислава Бриська, Оксана Гальчук, Людмила Зіневич, Лариса Кравець, І. Сацук. На особливу увагу заслуговують праці В. Брюховецького (Брюховецький, 1990) і Галини Райбедюк (Райбедюк, 2005). Важливими подіями у науковій рецепції життя і творчості лідера «неокласиків» стали публікації “Вибраних творів” Миколи Зерова (2015) та збірки “Київські неокласики” (2015) у видавництві “Смолоскип”, а також вихід “Повісті про Миколу Зерова” (2018) В. Панченка. У 10-томній “Історії української літератури: кінець XIX – поч. XXI ст.” Ю. Коваліва творчості письменника відведено належне місце у 4 і 7 томах томах (Ковалів, 2015, 2020).

До ювілейної дати на малій батьківщині письменника підготовлені наукові й педагогічно-виховні заходи, які, на жаль, були перенесені на осінь у зв’язку зі світовою пандемією й карантинном. Однак кафедра української літератури Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка все ж таки вшанувала пам’ять славного земляка й започаткувала проведення щорічних Зеровських читань, організувавши Перші, в яких взяли участь викладачі, краєзнавці, студенти, громадськість. А завдяки зусиллям Полтавського регіонального відділення Малої академії наук був проведений науковий і творчий конкурс серед учнів шкіл і профтехучилищ “Відлуння заповітів земляків”, присвячений цьогогоріч Миколі Зерову.

Відтак науковий дискурс сучасної зеровіани наразі досить розлогий і ґрунтовний, але постійно поповнюється новими розвідками про письменника й ученого. Однак, на нашу думку, цікавим і недостатньо вивченим є психологічний портрет письменника, створений його сучасниками і збережений в їхніх мемуарах. У межах статті зупинимосся на двох джерелах – на книзі спогадів відомого літературознавця в діаспорі Григорія Костюка “Зустрічі і прощання” і на мемуарній повісті Алли Цівчинської “Незабутнє, немеркнуче...”.

Григорій Костюк (1902–2002) – відомий у діаспорі, а від 1990-х років і в материковій Україні “літературознавець, критик, громадський діяч, публіцист, історик, політолог, текстолог, голова Комісії з охорони і збереження літературної та мистецької спадщини В. Винниченка, дійсний член УВАН і НТШ, член Міжнародного ПЕН-клубу” (Григорій Костюк).

Алла Цівчинська (1912–1997) – українська письменниця в діаспорі. У 1930-тих роках навчалася у Київському ІНО (Київському університеті), де одним із викладачів працював професор Зеров. В роки Другої світової війни потрапила до Німеччини, звідки емігрувала до Австралії, а потім до США (Цівчинська Алла).

Вибір двох книжок зумовлений кількома чинниками. По-перше, обидва автори особисто знали Миколу Зерова, вони були його студентами, тож мали можливість ближче пізнати характер, уподобання та інші особливості творчої особистості. По-друге, їхні спогади створювалися як данина пам'яті дорогої людини, тож вони позначені певним пієтетом. І Григорій Костюк, й Алла Цівчинська створили свої мемуари на чужині у повоєнний період. Часова віддаленість від описаних подій була незначною, що дозволило обом авторам детально відтворити атмосферу доби “Розстріляного відродження”, точно зафіксувати події та їх учасників. А перебування поза межами батьківщини дозволило обом бути максимально відвертими і не боятися цензурних обмежень чи інших переслідувань.

Хронологічно раніше вийшла друком мемуарна повість Алли Цівчинської. 1950 року вона була опублікована в Австралії, а 1962-го – в США. Як зазначила авторка у передмові до спогадів, її мета полягала “до немеркнуче яскравій ареолі навколо великої і мученицької постаті Миколи Зерова додати хоч малий-найменший промінчик” (Цівчинська 1962, 3).

Автобіографічність повісті декларує сама авторка у передмові до американського видання. Тож образ Лялі має цілком очевидного прототипа. Авторка прагне максимальної достовірності, що досягається з допомогою реалістичних деталей: вказівки на час (від ранньої осені 1933 року до весни 1935-го) і місце (Київ) подій. Розповідь у книзі ведеться від першої особи, розкриває психологію молодої дівчини, скромної провінціалки. Ляля, головна героїня повісті й alter ego авторки, три курси вищої школи завершила в Одесі, а на 4-й курс приїхала в Київський ІНО, як тоді йменувався університет.

Знайомство з Миколою Зеровим відбулося у нього вдома, куди завітала юна студентка з рекомендаційним листом від свого дядька Михайла, приятеля молодих літ знаного професора.

На першій же сторінці книги авторка подає власне враження від зовнішності Миколи Зерова: вона вважає його обличчя негарним, але це компенсується виразом очей молодого професора: “Скільки натхненної, сливе наївно-дитячої віри було в цих блакитних, жвавих, молодих, променистих очах! Віри в перемогу ясних сил Прекрасного над темрявою Зла. А високе чоло, а відкинута назад густе золотаве волосся!.. Саме силою цих натхнених очей, чистого чола, гордо і строго відкинutoї шевелюри – лице світилося виразом високорозвиненого інтелекта, незрівнянного ерудита, що чи не на ціле століття переріс своїх сучасників, своє оточення, свою добу...” (Цівчинська 1962, 12).

Навчання в університеті молода дівчина мала поєднувати з роботою, оскільки стипендію отримала лише за два місяці до закінчення. Ляля при-

гадує перше враження від лекцій професора Зерова: “Приголомшувала широчінь кругозору, чуття історичної перспективи, влучність наведення історико-літературних паралелів, багатство пам’яті Миколи Костьовича як лектора” (Цівчинська 1962, 18). Усе це справило величезне враження на молоду дівчину, змушуючи відчувати власну недосконалість і спонукаючи до пильної праці над книжками. “Скільки імен сучасників розгляданого автора, скільки назв творів і назв журналів, де вони друкувалися, скільки дат, коли ті журнали вийшли... Скільки анекдот, літературних і історичних, скільки паралелей, скільки цитат напам’ять всіма мовами... І про кожного автора професор Зеров говорив так, ніби особисто його близько знав, його життя спостерігав власними очима і спеціально вивчав його психологію” (Цівчинська 1962, 18-19), – згадує колишня учениця лідера неокласиків. Дівчина відчувала глибоку повагу до свого учителя, що трансформувалася у пієтет. Подумки вона порівнювала його з сонцем, божеством, гідним якнайпалкішого поклоніння: “Перед нею, перед її очима був лише він, Микола Зеров – учений, владар дум, поет і натхненний трибун, що кликав до найвищих ідеалів” (Цівчинська 1962, 19).

Ляля зустрічалася з ученим не лише в аудиторіях, але і в бібліотеці, в кімнатах для самопідготовки. Вона відчувала дивовижну спорідненість душ, якийсь особливий зв’язок, що встановився між ними. Це призвело до нерегулярного листування після закінчення дівчиною вишу.

Алла Цівчинська описує три зустрічі з Миколою Зеровим в його квартирі: перша – знайомство завдяки рекомендаційному листові товариша молодих літ професора, котрий був рідним дядьком Лялі; друга, коли дівчина привезла лист-відповідь з Одеси від дядька Михайла і познайомилася з Котиком, сином Миколи Костьовича, і нарешті, третя – прощальна перед від’їздом на роботу. Те, як у найменших подробицях Ляля згадує ці прекрасні моменти, свідчить про важливість та особливу емоційну забарвленість цих подій.

Перед від’їздом на роботу Ляля не тільки попросила Миколу Костьовича залишити автограф на згадку на його фотографії, але й написала прощальний лист у стилі пушкінської Тетяни Ларіної. Так зав’язалося листування, щире спілкування двох залюблених у літературу особистостей. Однак тривало воно недовго, оскільки Миколу Зерова невдовзі арештували. Цьому передувала низка трагічних подій: звільнення професора з вишу, потім смерть його десятирічного сина від скарлатини, тяжка хвороба дружини. Лялі теж довелося нелегко – її дипломну роботу, яку на передзахисті було відзначено найвищим балом, вдалося захистити лише на “задовільно”, оскільки в ній бракувало цитат класиків марксизму. Це ще й виявилось добрим результатом, зважаючи на її взаємини з “контрреволюціонером” Зеровим.

Ляля наводить спогади свого дядька Михайла, що вияскравлюють риси характеру поета і вченого: “Так, він завжди був такий сонячний, діяльний, рухливий, завжди «несамовитий оптиміст», завжди обранець, сповнений віри у Воскресіння...” (Цівчинська 1962, 25). Дівчина справедливо відзна-

чала, що “це був Колосс Духа – і було в ньому щось дитяче, незайманочисте і безпосередньо-щире” (Цівчинська 1962, 32).

Книга Алли Цівчинської додає деякі деталі до змалювання задушливої атмосфери початку 1930-х років, зокрема в ній згадується про Петра Колеєвського, улюбленого і талановитого учня Миколи Зерова, який пізніше писав нищівні статті про свого вчителя. Авторка з гнівним осудом згадує цього колишнього студента.

Прикметними деталями мемуарної повісті Алли Цівчинської є епізоди, де Микола Костьович розповідає про особисті зустрічі з Коцюбинським в київській “кардіологічній клініці проф. Образцова” (Цівчинська 1962, 39), про Олександра Олеса. Авторка підкреслює естетизм як одну з головних рис особистості професора Зерова. Свою повість вона позиціонує як данину пам’яті непроминальній людині.

Схожий емоційно-захоплений пафос властивий і сторінкам, присвяченим Миколі Зерову, ще одного учня професора – Григорія Костюка. У двотомній книзі спогадів “Зустрічі і прощання” (1987) вісімдесятилітній учений повертається у пору своєї юності, у роки навчання в Київському університеті, який тоді називався ІНО (інститут народної освіти).

Попри часову віддаленість від описаних подій, з пошаною і вдячністю він згадує лідера неокласиків: “Серед цілого грона добрих професорів моїх студентських років постать Миколи Костьовича Зерова була найяскравіша” (Костюк 2008, 128). Письменник-емігрант подає портрет свого вчителя, який не затьмарився у пам’яті більш, ніж за півстоліття: “Широке, приємне, відкрите обличчя. Високе ясне чоло, зачесане назад русаве волосся з слабо позначеним проділом з лівого боку. Блакитні, веселі, рухливі очі, пенсне, трохи завелика нижня губа, приємний горловий сміх, щирий, безпосередній. Був людиною веселого характеру з нахилом до іронії, інколи колючої. <...> До аудиторії заходив з великою течкою, завжди наповненою книжками і зошитами. Підходив до кафедри швидкими, ніби нервовими кроками... Кидав на аудиторію веселий погляд, який супроводжувала підкуплива посмішка. Витягував потрібні для лекції матеріали, й одночасно кидав якийсь жарт, дотеп, веселе зауваження. І тільки після цього починав лекцію” (Костюк 2008, 129).

Високий професіоналізм ученого виявлявся зокрема у тому, що “з кожної лекції М. Зерова ми виносили щось нове, досі нам невідоме, що збуджувало допитливість, активізувало нашу пізнавальну свідомість. <...> Микола Костьович ніколи не розглядав історико-літературний процес вузько, лише в аспекті української дійсності, а завжди брав його як частину інтегрального мистецького думання людства. Кожне українське літературно-мистецьке явище він розглядав у порівнянні з подібними явищами інших народів” (Костюк 2008, 130). Подібний підхід у 1920-тих роках був не лише рідкістю, але й до певної міри викликом, адже укорінення ‘марксистсько-ленінської ідеології’ вимагало від педагогів протиставлення ‘молодого радянської літератури’ ‘класово ворожим явищам’. А лідер неокласиків усвідомлював і послідовно втілював принципи цілісності літерату-

рно-мистецького процесу, інтегрованості вітчизняного красного письменства у загальноєвропейський та світовий контексти.

Об'єктивність і наукова принциповість ученого проявлялися також у тому, що “наші літературні факти, що були позначені провінціалізмом, відсталістю чи рабською залежністю та наслідуванням тих чи тих сусідів, Зеров ніколи з патріотичних чи якихось інших загумінкових міркувань не приховував і не пригладжував. Навпаки, ці явища він нещадно виводив на світло денне і давав їм найгострішу, але завжди дуже влучну й добре аргументовану характеристику” (Костюк 2008, 130). Така позиція педагога аніскільки не принижувала національну самосвідомість студентів, навпаки, “ми відразу відчули в цьому велику мобілізуючу національну правду... Ми збагнули, що саме ця, хай і терпка та пекуча правда швидше і радикальніше випалить хворобу нашої провінційності, обмеженості, рабського наслідування й копіювання чужих зразків” (Костюк 2008, с. 130). Природній хист блискучого ритора доповнювався фундаментальними знаннями всевітньої історії: “Його узагальнені, підсумкові або вступні лекції були особливо неперевершені” (Костюк 2008, с. 131). У такі хвилини натхнення він був схожий, за спогадами Г. Костюка, на трибуна і проповідника.

“Візійність лекцій-есе Зерова підсилювали... такі моменти: по-перше, його надзвичайна пам'ять і безконкурентна здібність без джерел під рукою, з пам'яті цитувати величезні уривки – чи то з літописів Граб'янки та Самовидця, чи то з Сковороди та Куліша, чи то з Овідія та Марціала, чи то з Красицького та Міцкевича; по-друге, його колосальна ерудиція і вроджений талант синтетика; по-третє – його глибока віра у відродження української духовності; по-четверте – його талант блискучого лектора-промовця” (Костюк 2008, 131). Власне, ця характеристика відбиває і науковий стиль самого Григорія Костюка, дуже влучно характеризує лідера неокласиків як висококваліфікованого педагога.

Прикметною рисою індивідуальної манери Миколи Зерова була відкритість емоційність: “Я ніколи не бачив його спокійним, безпристрасним переповідачем давно набридлих йому самому історико-літературних фактів. Жест, дотеп, колюче зауваження, щира усмішка були постійними складниками його лекцій чи доповідей. Нерідко в його голосі звучали обурення, сарказм, гордий пафос... Ще одне: у мене завжди залишалося враження, що кожну свою лекцію, навіть ту, яку читає вже в сотий раз, він глибоко і любовно по-новому переживав, кожний раз, не міняючи суті, подавав у відмінному ракурсі, а головне – твердо вірив у правду свого аналізу і думки” (Костюк 2008, 131).

Простота, відсутність позірного пафосу скорочували дистанцію між професором та його учнями. Невимушеність у спілкуванні, щира доброзичливість у стосунках перетворювала їх на справжніх друзів.

Згадує Г. Костюк і про дискусію 1925-1928 років, в якій лідер неокласиків підтримав позицію Миколи Хвильового: “Шанував його як людину великої духовної та моральної сили і відважної думки. Циклічну теорію культурного розвитку людства в інтерпретації Хвильового вважав великим

нашим інтелектуальним набутком” (Костюк 2008, 134). Г. Костюк пригадує, з яким захопленням Микола Зеров підтримував цю теорію.

Велике наукове значення мав цикл лекцій з історії української літератури, прочитаний студентам Київського ІНО Миколою Зеровим на у 1924-1926 роках. Письменник-емігрант розповідає, що на початку 1970-х років одна родина вивезла з СРСР примірник цих лекцій. Значення праці Миколи Зерова Г. Костюк вбачає в тому, що “тут уперше було дано нову періодизацію й ґрунтовно проаналізовано багато нових джерел. Уперше було розроблено і введено в історію української літератури «харківську школу романтиків»... Вперше було дано блискучу характеристику письменників передшешченківської доби в значно повнішому огляді, ніж це було зроблено в «Новому українському письменстві»...” (Костюк 2008, 136).

Ще однією гранню професійного таланту Миколи Зерова стало його керівництво “літературним семінаром підвищеного типу” (своєрідний факультатив) і ГУКУСОМ (Гуртком культури українського слова), організованими в Київському ІНО в 1925 р. Останній мав лінгвістичне спрямування і торкався проблем перекладу мистецької термінології. “Микола Костьович, глибокий знавець живої і літературної мови, як активний її удосконалювач і реформатор, як один з найкращих майстрів поетичного перекладу завжди був висококваліфікованим порадиником і бажаним гостем гуртка, зокрема його секції перекладачів” (Костюк 2008, 139). Саме на семінарі підвищеного типу були закладені основні підвалини наукової діяльності Г. Костюка – визначена наукова тема (“Франко і Драгоманов та критична спадщина Івана Білика”).

Остання зустріч Гргорія Костюка і Миколи Зерова відбулася наприкінці березня 1930 року під час сумнозвісного процесу СВУ, в якому професор був допитаний як свідок. Далі письменник-емігрант згадує тяжкі часи репресій, пояснює самовикриття Миколи Зерова на допитах засобами психічного впливу на нього.

Отже, у двох зразках еміграційної мемуарної прози постає портрет непересічної особистості, прекрасної людини, талановитого педагога і глибокого науковця Миколи Зерова. Сторінки мемуарів Григорія Костюка й Алли Цівчинської про лідера неокласиків позначені особливою пошаною і любов’ю.

Брюховецький, В. (1990). *Микола Зеров: Літературно-критичний нарис*. Київ.

Київські неокласики (2003). Упоряд. В. Агеєва. Факт. Київ.

Костюк, Г. (2008). *Зустрічі і прощання: Спогади у 2 книгах*. Кн. 1. Передм. М. Жулинський. Смолоскип. Київ.

Райбедюк, Г.Б., Томчук, О.Ф. (2005). *Неокласики: естетична система та персоналії*. Навч. посібник. Ізмаїл.

Цівчинська Алла Аполлонівна. Електрон. ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Цівчинська_Алла_Аполлонівна. [Дата остан. доступу 20.11.2020].

Цівчинська, А. (1962). Незабутнє, немеркнуче... (повість-спогади про Миколу Зерова). Нью-Йорк.